

ТРАНСФОРМАЦИЯ ПРОЦЕССИ СИНТАКСИСТИК ИЗИЛДӨӨНҮН МАСЕЛЕСИ КАТАРЫ

Бул макалада жалпы тил илиминде трансформациялык изилдөөгө негиз салуучулардын ой-пикирлерине таянуу менен кыргыз тилиндеги сүйлөмдөрдө орун алган бул процесс тууралуу талкуу жүргүзүү аракети жасалган.

Жөнөкөй сүйлөм ичиндеги синтаксистик процесстерди изилдөөдө анын ичиндеги трансформациялык өзгөрүүлөргө токтолбой кете албайбыз. Трансформациялык анализ жана синтездин жардамы менен синтаксистик процесстердин ортосундагы көптөгөн байланыштарды көргөзө алабыз. Ошону менен катар, бардык синтаксистик системаларды терезе жана толук түшүнө алабыз.

Синтаксистик трансформация ар кандай жаралыштарды жана ар кандай берилиштерди белгилөөдө кеңири колдонулат жана анын натыйжасында, ар кандай конструкциянын үстүнөн аткарылган түрдүү өзгөрүлүштөр синтаксистик трансформация катары таанылат.

Трансформация түшүнүгү синтаксистик процесстерди уюштуруучу калган түшүнүктөрдөн татаалдыгы боюнча өзгөчөлөнүп турат жана бул маселе боюнча изилдөөлөр Н.Хомкий, З.С.Харрис, И.Бах, Ж.Ж.Катз жана башкалардын эмгектеринде кездештиребиз. Кээ бир синтаксистик маселелерди чечүүдө трансформациялык анализди эксперименталдык жактан колдонуу методу В.Н.Сидоровдун жана А.С.Ильинскаянын эмгегинде биринчилерден болуп кезигет жана алар эң жакшы натыйжаларды бергенин байкайбыз. Алар *Отец дал детям по груше* жана *Отец дал детям грушу* мисалдарын берүү менен “Сочетание предлога *по* с дательным падежом является формой, служащей для выражения субъекта-объекта”, - деп анализ беришкен [Сидоров, Ильинская, 1949: 347].

З.М.Волоцкая менен П.А.Соболева трансформациялык методду морфологиялык анализ жүргүзүүдө колдонушуп, морфемаларга сөз жасоочу мүчөлөрдүн жалганышын изилдешкен (кызык→кызыктуу→кызыктыруу; китеп аны кызыктырат, китеп ага кызыктуу). П.А.Соболева этиштен зат атоочтун жасалышындагы конверсия менен байланыштуу эң жөнөкөй, бирок эффективдүү трансформациялык жолду көргөзөт. Анын методу адегенде жеке маселени чечүүдө гана колдонулса, кийинчерээк ал көптөгөн маселелерди чечүүдө колдонулган. Бул эки автордун эмгектериндеги этиштер жана этиштен жасалган зат атоочтор фразаларда көргөзүлүп, ал эми фразалар трансформация жолу аркылуу берилген: *Ал атасынын жолун улантат* → *Ал атасынын жолун улантуучу*; *Комитет аны шайлады* → *Анын комитет тарабынан шайланды* [Волоцкая, 1960, № 3; Соболева, 1964].

Трансформация перифразадан сүйлөмдүн лексикалык курамынын минималдык жактан өзгөрүүсү менен айырмаланат. Ю.Д.Апресян ядролук сүйлөмдөрдүн бардык трансформалык типтерин көргөзүү абдан оор иш экенин белгилөө менен, анын кээ бирине токтолгон. Анын трансформалык типологиясында лексикалык жана грамматикалык трансформацияларга көңүл бөлүнгөн эмес. Лексикалык трансформацияга толук токтолуп кетүү үчүн, адегенде лексиканын деталдуу классификациясын аныктап жана аларды колдонуу чөйрөсүн белгилеп кетүү керек деген. Ошондой эле ядролук сүйлөмдөрдү трансформация кылуу процессинде кездешкен бардык түрлөрдү иретке келтирүү керек экенин билдирген [Апресян, 1966: 190].

Ушул эле маселе боюнча Р.Ружичка *Аларга документтердин кереги жок* деген мисалды келтирүү менен, анын тетири трансформациясын көргөзүп, эгерде анын ирети сакталбай калса, кайса бир баскычта туура эмес сүйлөм алынып каларын билдирет. Ал жогорудагы келтирилген мисалын төмөндөгүдөй иретте трансформациялаган: Аларга

документтердин кереги жок → Аларга документтер керек → Алар документтерди талап кылып жатат ж.б. Ал эми *Сплочение рабочих бригад вызвало осуждение товарища министра* деген мисалынын 32 түрдүү синтаксистик формасын жана болгону эки гана сөз тизмектеринин группасынан ((Сплочение рабочих бригад вызвало) (осуждение товарища министра)) туарын көргөзгөн [Ружичка, 1963: № 3].

Трансформациялык анализ, эң оболу, традициялык синоним маселесин, анын ичинен синтаксистик жана грамматикалык синоним маселесин өзүнө камтыйт. Лингвистикада синоним маселеси эң маанилүү маселелердин бири катары эсептелинет. Синоним - белгилүү болгондой, кандайдыр бир шарттарда сөздөрдүн бири-бири менен алмашуусу. Синоним түшүнүгү грамматикалык тармакка дагы багыт алууда. Грамматикалык синонимдердин бир катары орун алмашуу менен белгиленет. Мисалы: Ал сабакка ооруп калганына байланыштуу келбей калды → Ооруп калып, ал сабакка келбей калды → Ал сабакка келген жок, себеби ооруп калды.

Л.Н.Засорина синоним менен трансформациянын ортосундагы негизги айырмачылык методикалык мүнөздү алып жүрөт дейт: “Описательное языкознание накапливает сведения о синонимах, собирая факты текстовых употреблений. Структурная лингвистика систематически использует прием преобразования единиц текста для выявления потенциальных свойств языковых элементов” [Засорина, 1974: 228].

З.Харрис трансформацияны айтымдардын лексикалык курамынын эквиваленттүүлүгүнүн негизинде жана алардын ортосундагы компоненттердин синтаксистик мамилесинин негизинде аткарылуучу кайра жаралуучу (трансформациялык) касиет катары түшүндүргөн. Тилдин конкреттүү материалын анализдөөдө адегенде ага тиешелүү трансформаларды жана трансформациялардын ишке аша турган аймактарын белгилөөнүн зарылчылыгы келип чыгат [Харрис, 1962].

Кандай гана тил болбосун, анын трансформацияларынын толук тизмесин түзүү мүмкүн эмес, б.а., конструкцияны конкреттүү лексикалык морфемалар менен толуктоо өзгөчөлүгүн жана мүнөздөмөлөрүнүн баарын белгилеп берүү мүмкүн эмес. Бирок бул шарт трансформациянын колдонулушу практикалык жана теориялык жактан маанилүү деген ойдон алыстатпайт.

Тилдин чектелбеген бардык мүмкүнчүлүктөрү трансформациянын касиеттери болуп саналат. Эң кеңири колдонулуучу трансформациянын түрлөрүн изилдөөдө өзгөчө бир шартты байкайбыз. Эки же андан ашык өз алдынча турган сүйлөмдөрдүн трансформациялык жактан көз каранды бөлүгү болот. Мисалы, туюк мамиледеги сүйлөмдөр негизги мамиледеги сүйлөмдөрдөн кийин колдонулат. Алар маалыматтын темасын андан ары улантуучу катары кызмат аткарышат. Трансформациялык байланыш, ошондой эле, сүйлөмдөрдүн суроо-жооп иретинде да байкалат. Салыштыруунун трансформациясы эки сүйлөмдүн бири-бири менен салыштырылуусу жана бир грамматикалык көз карандылыкка ээ экендиги менен мүнөздөлөт.

Жөнөкөй сүйлөмдү трансформациянын негизинде майдаланган бир нече сүйлөм менен же татаал сүйлөм менен бере алабыз. Мисалы: Сизге маалыматтарды англис тилинде уккан пайдалуу болот → Маалыматтарды англис тилинде угуу. Сизге пайдалуу болот; Сен ойлонуп иш кылсаң, түзүк болмок эле → Сен ойлонуп иш кыл, өзүнө жакшы болот. Ал эми эки же андан да жөнөкөй бөлүктөргө ажырата албаган трансформация элементардык трансформация катары эсептелинет. Трансформацияга дуушар болбоочу конструкцияларга *ооба*, *жок* деген сыяктуу конструкцияларды киргизебиз.

Айтылышта колдонулган кандай гана өзгөрүү болбосун, мазмундук пландагы өзгөрүүгө да алып келет. Бирок синтаксистик трансформация өзгөрүшүндө конструкциянын жалпы семантикасы сакталат.

Алынып жаткан жөнөкөй сүйлөмдүн структурасы, компоненттеринин ирети жана грамматикалык статусу өзгөрүп, сүйлөмдүн функциясы, элементтеринин саны, синтаксистик байланыштын мүнөзү жана алардын ортосундагы семантикалык мамиле дээрлик толугу менен сакталат. Мисалы: Кызым жактырган китепти сатып келдим ↔ Кызыма жаккан китепти сатып келдим.

Жөнөкөй сүйлөмдөгү трансформация сүйлөм ичиндеги айрым бир мүчөлөрдүн морфемалык өзгөрүшүнүн (Бүгүн биз үйлөнгөн күн → Бүгүн экөөбүздүн үйлөнгөн күнүбүз), семантикалык инварианттуулугунун (Айсулуу жакшы бийлеген кыз → Айсулуу жакшы бийлейт), жабы элементтин кошулуусунун натыйжасында аткарылат (Балдарынын келечегине кам көрүү - ата-эненин парзы → Балдарынын келечеги үчүн кам көрүү - ата-эненин парзы).

Ошону менен катар эле, жөнөкөй сүйлөм ичиндеги трансформация туюк мамиле конструкциясына өтүү аркылуу да ишке ашат: Сен жактырган гүлдү алып келишти → Сага жаккан гүл алып келинди. Биз Вена университетинин тарыхы менен тааныштык → Вена университетинин тарыхы тааныштырылды.

Трансформациялык анализдин жалпы принциптери жана методдору структуралык багытта кеңири колдонула баштаган жана азыркы учурда эч бир тилдин трансформациялык грамматикасы толугу менен анализдене элек, мына ушунун өзү азыркы синтаксистин бул тармагын изилдөөгө стимул түзөт.

Трансформация маселеси ядролук сүйлөмдөрдү изилдөөдө таасирин тийгизбей койбойт. Сүйлөмдүн кандай гана тизмеги болбосун, ядролук конструкцияларга жана трансформацияларга келтирүү менен иретке салса болот. Анда текст кеңеет, бирок аны түзүп турган сүйлөмдөр ядролук грамматиканын негизинде жөнөкөйлөнөт. Анын натыйжасында, ядролук сүйлөмдөрдү бири-бири менен салыштыруу аркылуу иретке келтирсе болот. Трансформация сүйлөмдүн тексттик чөйрөсүн жана анын трансформаларын салыштыруунун негизинде аныкталат.

Трансформацияларды белгилөө конструкциянын иерархиясын түзөт. Трансформация баскычтардын негизинде аткарылат. Анын негизинде биринчи баскычтагы, экинчи баскычтагы ж.б. трансформалар пайда болот. Мисалы, *Бөлмө гүлдөр менен кооздолгон* сүйлөмдүн трансформациялары төмөндөгүдөй баскычта жүрөт:

1-баскыч: Бөлмө гүлдөр менен кооздолгон.

Гүлдөр менен кооздолгон бөлмө.

Бөлмөнүн гүлдөр менен кооздолушу.

Бөлмө гүлдөр менен кооз.

Бөлмө гүлдөр менен кооздолот.

2-баскыч: Гүлдөр – бөлмөнүн көркү.

Бөлмө гүлдөр менен көрктүү көрүнөт.

Гүлдөр - бөлмөнүн ажарын ачат.

Бөлмөнүн ажарын ачкан – гүлдөр ж.б.

Ар түрдүү тилдеги ядролук сүйлөмдөрдүн ортосундагы окшоштуктар алардын трансформаларына караганда көп болот. Ядронун ичиндеги сөз айкаштардын котормодогу эквиваленттерин белгилөө менен, котормонун эь жөнөкөй эрежесин киргизүүгө болот. Трансформация чет тилин үйрөнүүдө да чоң жардамды көрсөтө алат. Жалпысынан алганда, трансформациялык анализ илимдин өнүгүшүнө көп кырдуу салымын кошуу таасирин тийгизе алат.

Трансформацияны кеңири мааниде караганыбызды лингвистикалык элементтердин же бирдиктердин кайра жаралышы деп эсептейбиз. Азыркы учурда трансформациялык анализди калыптанып калган тармак деп айтуу кыйын.

Перифраза процесси трансформациянын уландысы катары белгиленет. О.И.Москальская сүйлөмдүн семантикалык моделинин логикалык түзүлүшүн эксперименталдык жактан текшерүүнүн негизги жолдорунун бири - бул ойду билдирүүнүн көптөгөн жолун камтыган перифраза ыкмасы деп анализдейт [Москальская 1981]. Мисалы: Ал ичти → Ал - ичкич.

Трансформация түшүнүгү өзүнүн классикалык маанисинде синтаксистик структураларды изилдесе, перифраза теориясы жалпы бир максатты билдирүү үчүн ар кандай ыкмада айтылган сүйлөмдөрдү изилдөөдөн башталган. Машиналык которууга арналган перифраза теориясы тилдин синтаксисин анализдөөдө да маанилүү ролду ойнойт жана синтаксистик процесстин теориясын чечүүгө жардам берет.

Трансформация теориясы жана перифраза теориясы чыккан ар кандай булактар изилдөөчүлөрдү каралып жаткан сүйлөмдөрдүн ортосундагы байланыштарды ар кандай көз карашта изилдеп чыгууга мажбур кылды. Анын натыйжасында, трансформация түшүнүгү структуранын ар түрдүүлүгү менен байланыштуу болуп жана сүйлөмдүн лексикалык составынын өзгөрүүсүз калуусун талап кылса, перифраза теориясы сүйлөмдүн структурасынын өзгөрүүсүнө мүмкүнчүлүк берет да, синономияга басым жасоо менен, ойду билдирүү үчүн ар түрдүү лексикалык каражаттарды колдонуу жолу менен ишке ашары аныкталды.

Перифраза лексикалык жана грамматикалык чектен чыгуу маселесин камтыйт. Перифразанын негизи – бир эле ойду тилдин лексикалык жана грамматикалык каражаттарынын жардамы менен ар түрдүү жолдо берүү. О.И.Москальская бул маселе боюнча В.С.Храковскийдин перифразаны трансформациядан ажыратып туруучу айырмачылык бул анын лексикалык курамын өзгөртүп, бирок грамматикалык структурасын сактайт деген оюна кошулбасын билдирет [Москальская, 1981: 120]. Анын айтуусу боюнча, лексикалык курамын сактоо менен грамматикалык структурасын өзгөрткөн трансформациядан айырмаланып, перифразада лексикалык өзгөрүү кеңири жүрөт же болбосо бул процесс ошонун негизинде аткарылат.

Адабияттар:

1. Апресян Ю.Д. Идеи и методы современной структурной лингвистики. -М., 1966.
2. Волоцкая З.М. Установление отношений производности между словами. //Вопросы языкознания. -1960. -№ 3.
3. Засорина Л.Н. Введение в структурную лингвистику. -М., 1974.
4. Москальская О.И. Проблема системного описания синтаксиса. -М., 1981.
5. Мусаев С.Ж. Парадигматика и деривация причастных синтаксических конструкций в киргизском языке. -Фрунзе: Илим, 1987.
6. Ружичка Р. О трансформационном описании так называемых безличных предложений в современном русском литературном языке. Вопросы языкознания. -1963. - № 3.
7. Сидоров В.Н, Ильинская А.С. К вопросу о выражения субъекта и объекта действия в современном русском литературном языке. //Известия Академии наук СССР. Отделение литературы и языка, т. VIII, вып. 4, 1949.